

აპოლონ თაბუაშვილი

მასალები გვიანფეოდალური ხანის საქართველოს სამხედრო ისტორიისათვის

სამხედრო ხელოვნებაში XIV-XV საუკუნეებში დამკვიდრდა ცეცხლსასროლი იარაღი, რომელმაც სრულად შეცვალა საბრძოლო მოქმედების ხასიათი.¹ მართალია ხმალი, შუბი და სხვა შეიარაღების სახეობები საბრძოლო მოქმედებების დროს კვლავ გამოიყენებოდა, მაგრამ თოფ-ზარბაზნებს წარმართველი ფუნქცია დაეკისრა. დროთა განმავლობაში წამყვან ევროპულ ქვეყნებში სამხედრო დანაყოფები მხოლოდ ცეცხლსასროლი იარაღით აღიჭურვა. ძველი საბრძოლო შეიარაღებიდან ხმალია რჩებოდა შეიარაღებაში.

ევროპის ქვეყნებისაგან განსხვავებით საქართველოში ცეცხლსასროლი იარაღი შედარებით გვიან დამკვიდრდა. ჩვენში ცეცხლსასროლი იარაღი, ძირითადად, ყირიმის გავლით ევროპიდან, ასევე, ანატოლიიდან შემოდიოდა. თბილისსა და საქართველოს სხვა ქალაქებში მხოლოდ XVII-XVIII საუკუნეებში დაიწვეს თოფ-დამზადებისა და თოფის წამლის დამზადება.² სწორედ ამის გამო შედარებით ხანგრძლივი დროის მანძილზე შემორჩა საქართველოში

¹ ივ. ჯავახიშვილი. მასალები ქართველი ერის მატერიალური კულტურის ისტორიისათვის. III-IV. დასაბუჯდად მოამზადა ივ. ჯავახიშვილის სახელობის კაბინეტმა. თბ. 1962, გვ. 280; მ. ქაფიანიძე. ცეცხლსასროლი იარაღის განვითარების ისტორიისათვის. საისტორიო ვერტიკალები. №16. თბ. 2008, გვ. 54-59; А. Б. Жук. Энциклопедия стрелкового оружия. М. 1998, гв. 530-540.

² ივ. ჯავახიშვილი. მასალები ქართველი ერის მატერიალური კულტურის ისტორიისათვის. III-IV, გვ. 281-282; კ. ჩოლოყაშვილი, მ. ქაფიანიძე. ქართული საჭურველი. ეთნოლოგიური ძიებანი. IV. თბ. 2010, გვ. 69-72. აკ. კლიმიაშვილი. საარტილერიო მშენებლობა საქართველოში XVIII საუკუნის II ნახევარში. ხელნაწერთა ინსტიტუტის მოამბე. IV. თბ. 1962, გვ. 272-273; ს. კაკაბაძე. საქართველოს ეკონომიკური განვითარების შესახებ მე-18 საუკუნეში. მნათობი. № 2, №3 ტფ. 1924, გვ. 271; ა. თაბუაშვილი. ერეკლე მეორის ეკონომიკური კონცეფციები და რეფორმები ქვეყნის მმართველობის მოდერნიზაციისათვის. თბ. 2010, გვ. 81-82, 147.

ძველი შეიარაღება (სატევარი, მახვილი, ხმალი, შუბი, შურდული, მშვილდ-ისარი, ფარი, აბჯარი, მუზარადი და სხვ.). ცეცხლსასროლი იარაღი შეიარაღებაში მასობრივად მხოლოდ XVIII საუკუნეში დამკვიდრდა.³ იმავე საუკუნის II ნახევარში საქართველოში ზარბაზნებსაც ამზადებდნენ, რის საფუძველზეც შეიქმნა საველე არტილერია.⁴

არსებული ცნობების მიუხედავად, აღსანიშნავია ის ფაქტი, რომ გარდა ნათარგმნი მასალისა, არ გაგვაჩნია ისეთი ტიპის სამხედრო ხასიათის საისტორიო წყარო, რომელშიც დეტალურად იქნებოდა გაწერილი ქართული შეიარაღების სახეები, ბრძოლის წარმოების სტრატეგია და ტაქტიკა. თუმცა სხვადასხვა ხასიათის ისტორიულ წყაროში დაფიქსირებული ფრაგმენტული ცნობები მაინც იძლევა საკითხის მეტნაკლებად შესწავლის საშუალებას.

ქართულ ისტორიოგრაფიაში ცეცხლსასროლ იარაღთან დაკავშირებულ საკითხებს გარკვეული ყურადღება აქვს დათმობილი. უპირველეს ყოვლისა, აღსანიშნავია ივანე ჯავახიშვილის გამოკვლევა საომარი აღჭურვილობისა და სამხედრო საქმის შესახებ, რომელშიც გარკვეულწილად განხილულია ცეცხლსასროლი შეიარაღებაც.⁵ მნიშვნელოვანია აკ. კლიმიაშვილის ნაშრომი – „საარტილერიო მშენებლობა საქართველოში XVIII საუკუნის II ნახევარში“, რომელშიც შესწავლილია ერეკლე II-ის მიერ შექმნილი საველე არტილერია.⁶ გვიანი ფეოდალური ეპოქის, ძირითადად, XVIII საუკუნის, ქართული ჯარის შეიარაღების საკითხებია განხილული ს. კაკაბაძის, ივ. შაიშველაშვილის და ი. ცინცაძის გამოკვლევებში.⁷ საქართველოს ეროვნული მუზეუმის

³ ქართული ჯარის შეიარაღებაში თოფ-ზარბაზნების გავრცელების ინტენსივობასთან დაკავშირებულ საკითხებს აღნიშნულ სტატიაში მხოლოდ ზოგადად ვესხებით, რადგან იგი წარმოადგენს ცალკე კვლევის საგანს, რასაც მომავალში დაუბრუნდებით.

⁴ აკ. კლიმიაშვილი. საარტილერიო მშენებლობა საქართველოში XVIII საუკუნის II ნახევარში, გვ. 263-275; ა. თაბუაშვილი. ერეკლე მეორის ეკონომიკური კონცეფციები და რეფორმები ქვეყნის მმართველობის მოდერნიზაციისათვის, გვ. 146-155.

⁵ ივ. ჯავახიშვილი. მასალები ქართველი ერის მატერიალური კულტურის ისტორიისათვის. III-IV, გვ. 280-282;

⁶ აკ. კლიმიაშვილი. საარტილერიო მშენებლობა საქართველოში XVIII საუკუნის II ნახევარში. ხელნაწერთა ინსტიტუტის მოამბე. IV. თბ. 1962, გვ. 272-273.

⁷ ს. კაკაბაძე. კრწანისის ომი. თბ. 1991, გვ. 66-79; ივ. შაიშველაშვილი. კრწანისის ომი. თბ. 1965, გვ. 8-29; ი. ცინცაძე. აღა-მაჰმად ხანის თავდასხმა საქართველოზე. თბ. 1969, გვ. 91-101.

იარაღის ფონდსაცავებში დაცული შეიარაღებისა და, ზოგადად, ცეცხლსასროლი იარაღის განვითარების ეტაპების შესახებ მნიშვნელოვანია კ. ჩოლოყაშვილისა და მ. ქაფიანიძის ნაშრომები.⁸

არსებული კვლევების მიუხედავად, ვფიქრობთ, საქართველოში ცეცხლსასროლი იარაღის გავრცელებასთან დაკავშირებული მრავალი ასპექტი ჯერ კიდევ მოითხოვს შესწავლას. საჭიროა სხვადასხვა წყაროში დაფიქსირებული ფრაგმენტული ცნობების შეკრება.

* * *

ცეცხლსასროლი იარაღის სხვადასხვა სახეობის საქართველოში გავრცელების თვალსაზრისით მნიშვნელოვანი ინფორმაციის შემცველია ერეკლე II-ის წერილები თავად ანტონ მოურავოვისა და გენერალ ტოტლბენისადმი.⁹

ერეკლე II-ის მიერ ანტონ მოურავოვისადმი გაგზავნილი წერილი თარიღდება 1770 წლის 2 მარტით. მასში აღნიშნულია:

„ბრწყინვალეო კნიაჟ ანტონი,

სარწმუნო მეგობარო ჩემო!

შევიტყვე ბრწყინვალე ღრაძი პოდპოლკოვნიკს კნიაჟ სიმეონს რომანიჩს ამაზედ განსწესკრომოდეს, ვითამ ჩვენთვის არტილერიის საკმარი გაეკეთებინოს რაძე. მე ამას ამ მიზეზებისათვის არა ვსჯერვარ: პ-დ მისის დიდებულების ნება არის, რომ ჩვენ ქართველთა და ჩვენს გარდა აქეთ ქრისტეანეთა, რომელიც ევროპიის ჯარისა ჯაბახანის განწესება იყოს, სრულებით მივიღოთ და კიდემ ეს მიზეზიც არის, რომ ამისათვის არა ვსჯერვარ, ჩემთვის კნიაჟ რომანიჩს პოდპოლკოვნიკს არა გაუკეთებია რა.

ახლანდელს მტერზე მისვლისათვის ჩემს მეზარბაზნეს საფანტის ზარბაზნს ვასხმევენებდი, რომელსაც მრავალჯერ ჩამოუსხამს სპარსეთში, და

⁸ კ. ჩოლოყაშვილი. თოფი ქართული წარწერებით. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე. XVII-ნ. თბ. 1953, გვ. 197-203; კ. ჩოლოყაშვილი. ქვემეხები ქართული ასომთავრული წარწერებით. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე. XXXIX. თბ. 1987, 58-63; მ. ქაფიანიძე. ცეცხლსასროლი იარაღის განვითარების ისტორიისათვის, 54-59; კ. ჩოლოყაშვილი, მ. ქაფიანიძე. ქართული საჭურველი. ეთნოლოგიური ძიებანი, 68-73.

⁹ აღნიშნული დოკუმენტები, სხვა მასალასთან ერთად, 1988 წელს გამოაქვეყნა ვ. მაჭარაძემ. იხ.: ვ. მაჭარაძე. მასალები XVIII საუკუნის მეორე ნახევრის რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობის ისტორიისათვის. ნაწ. III. ნაკვ. I. რუსეთ-თურქეთის ომო 1768-1774 წლებში და საქართველო. თბ. 1988.

ვერეთვე თვით მე ზარბაზანი მრავალი ჩამოსხმეუნივითა, ამ ზემოთქმულის მეზარბაზნისათვის და ახლა რომ მტერზედ ღ~თით გალაშქრებას ვაპირებთ, თვით თქვენც ნახავთ ამისგან ჩამოსხმულს ზარბაზნებსა.

და ეს კი ჭ~ტია, რომ კნიაზ რომანიძმა ზარბაზნის ყალიბი ნახა, დაგვიწუნა და მეორე კიდემ თურქთ ჩამოსხმული კელის ყუმბარა ნახა და ისიც არ მოიწონა და რადგან არ მოიწონა, მეც ამ ფიქრით კელი ავიღევი, მაშინ აღარ მოესწრებოდა.

და ღ~თით, როდესაც მის ბრწყინვალეობას ღრაფს შევეყვრები, მაშინ ამგვარების ოსტატს ბევრს ვიშოვნით და ამისთვის აღარ ჩამოვასხით.

თქვენს კეცს ბრძანებაში ერთი პატარა მარტირი ჩვენსავ მეზარბაზნეს ჩამოვასხმეუნივ საცდელად, წურილს ზარბაზანზედ რომ ეკრა ის გვენახა, თვარემ დიდრონი მარტირები ჩვენცა გვაქვს.

და ეს რამ მოგწერეთ, ამის მეტი არ ყოფილა რა და ამისათვის არა ვკონებ, რომ ამაზედ გასწეროდოდე. მე ისევ უწინდელი სამღურავი მგონია, ჩვენ და ღრაფი და თქვენი ბრწყინვალეობა რომ მუხრანს შევიყვარებით და იქ მის ბრწყინვალეობას ღრაფს რომ გულს აკლდა, რომელიც რომ მე არ ვიცე ის გულის დაკლება, ამასვე ვკონებ.

და თქვენის ბრწყინვალეობისაგან ვითხოვთ, თქვენ როგორც იცოდეთ, ცხადად თუ საიდუმლოდ მაცოდინოთ მოწერითა.

შენის ბრწყინვალეობის სამარადისოდ სწორებით მეგობარი,

მეფე ქართლისა და კახეთისა ირაკლი.

აღიწერა მარტის 2, წელსა 1770. ტფილისს¹⁰

წერილში მოსენებული ერეკლე II-ის ადრესატი, თავადი ანტონ მოურავოვი, წარმოშობით ქართველი იყო, რომლის მამა ვახტანგ VI-თან ერთად გადასახლდა რუსეთში. ანტონ მოურავოვი 1749-1764 წლებში მსახურობდა რუსეთის არმიაში, 1764 წლიდან სამოქალაქო სამსახურში გადავიდა. 1769 წლის 17 მაისს იგი ტოტლებენის მეთაურობით რუსეთის საექსპედიციოს კორპუსის გამოგზავნასთან დაკავშირებით საქართველოს საქმეებში საგანგებო რწმუნებულად დაინიშნა და ქართლ-კახეთში ამ ჯართან ერთად ჩამოვიდა. ერეკლე II-ის მიერ მოხსენებული „ღრაფი“ კი გენერალ-მაიორი გოტლიბ-კურტ-ჰენრიხ ტოტლებენია, რომელიც 1769 წლის 27 ივნისს საქართველოში გამოსაგზავნი რუსული რაზმის მეთაურად დაინიშნა.

¹⁰ ვ. მაჭარაძე. მასალები XVIII საუკუნის მეორე ნახევრის რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობის ისტორიისათვის. ნაწ. III. ნაკვ. I, გვ. 537-538.

წერილიდან ჩანს, რომ ტოტლებენი ერეკლე II-სათვის საარტილერიო საქმეში გაწეული დახმარების გამო „გასწვრომია“ „პოლბოლკოვნიკს კნიაზ სიმეონს რომანიჩს“. სიმონ ჩოლოყავეცი (ჩოლოყაშვილი) წარმოშობით ქართველი იყო. იგი რუსეთის არმიამი არტილერიის პოლბოლკოვნიკის ჩინით მსახურობდა და ყოფილა საარტილერიო იარაღის პროექტთა ავტორი და სიმაგრეთა მშენებელი. სიმონ ჩოლოყავეცი საქართველოში გამოგზავნილ რუსული საექსპედიციო ჯარის არტილერიას მეთაურობდა.¹¹ წერილში ერეკლე II უარყოფს ჩოლოყავეცის დახმარებას საარტილერიო საქმეში. მეფე მოურავოვს ასევე ახსენებს, რომ „მისი დიდებულების (ეკატერინე II) ნება არის, რომ ჩვენ ქართველთა და ჩვენს გარდა აქეთ ქრისტიანეთა, რომელიც ევროპიის ჯარისა ჯაბახანის განწესება იყოს, სრულებით მივიღოთ“. მართლაც, იმპერატორის მიერ ტოტლებენისათვის მიცემულ საიდუმლო ინსტრუქციის მეათე მუხლში მითითებული იყო, რომ ქართველებს შეეძლოთ შეესწავლათ ბრძოლაში არტილერიის გამოყენება,¹² რაზეც ერეკლე II მიუთითებდა კიდევ რუსეთის წარმომადგენელს. მაგრამ, როგორც ჩანს, რუსეთის მთავრობისათვის მიუღებელი იყო მათი დახმარებით ქართული შეიარაღების გაუმჯობესება. პირიქით, ასეთ ქმედებაში შემჩნეულ პირს ტოტლებენის რისხვა დაუმსახურებია. აღნიშნული წერილიდან ჩვენთვის საინტერესოა ის ნაწილი, რომელშიც საუბარია ქართულ შეიარაღებაზე. მასში აღნიშნულია, რომ ერეკლე II-ს 1770 წლისათვის ჰყოლია ზარბაზნების ჩამომსხმელი ოსტატი, რომელსაც მანამდე სპარსეთში მრავალი ზარბაზანი დაუმზადებია. მეზარბაზნეს ერეკლე II-ის დავალებითაც ჩამოუსხამს საფანტის ზარბაზნები, რომლებიც, ბუნებრივია, სპარსული არტილერიის მსგავსი იქნებოდა, რის გამოც რუსეთის არმიის არტილერიის პოლბოლკოვნიკ ჩოლოყავეცს ისინი არ მოწონებია. რუსული არტილერიის მიბადვით ამ მეზარბაზნისათვის ერეკლე II-ს მცირე კალიბრის მორტირიც ჩამოუსხმევინებია. წერილიდანვე ირკვევა, რომ ქართული ჯარის შეიარაღებაში ოსმალური წარმოების „კელის ყუმბარებიც“ ყოფილა. ჩოლოყავეცის მოწონება ვერც ოსმალური წარმოების ხელყუმბარებს დაუმსახურებია,

¹¹ მოურავოვის, ტოტლებენის და ჩოლოყავეცის შესახებ ვრცლად იხილეთ: ვ. მაჭარაძე. მასალები XVIII საუკუნის მეორე ნახევრის რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობის ისტორიისათვის. ნაწ. III, ნაკვ. I, გვ. 80-83; ვ. მაჭარაძე. რუსეთის არტილერიის ნოვატორი სიმონ ჩოლოყაშვილი. მეცნიერება და ტექნიკა. თბ. 1955. № 10.

¹² ვ. მაჭარაძე. მასალები XVIII საუკუნის მეორე ნახევრის რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობის ისტორიისათვის. ნაწ. III, ნაკვ. I, გვ. 85.

რაც ლოგიკურია – იმდროინდელი სპარსული და ოსმალური სამხედრო შეიარაღება დიდად ჩამოუვარდებოდა რუსულ შეიარაღებას.

ჩვენთვის საინტერესო საკითხის შესახებ თითქმის ანალოგიურ, მაგრამ შედარებით ვრცელ ინფორმაციას იძლევა ერეკლე II-ის 1770 წლის 10 მარტის წერილი გენერალ ტოტლებენისადმი. წერილის დასაწყისში ერეკლე II ოსმალეთის წინააღმდეგ ლაშქრობის საკითხებს ეხება, წერილის მეორე ნაწილში კი ანიშნულია:

„მათს ღრაცობის ბრწყინვალეობას იანარაღ-მაიორს უფალს ივან ივანიჩს, ჩემს ყოვლად სარწმუნო მეგობარს.

...ჩვენ გავიგონეთ, ვითამ თქვენს ბრწყინვალეობას ას[ე] მოხსენებოდეს: კნიაზ პოდპოლკოვნიკს სვიმონ რომანიჩს ჩოლაყოვისათვის ჩვენ აქ ზარბაზანი და ან არტილერია რამ გაგვიკეთებინოს და ამის გამო თქვენი ბრწყინვალეობა გასწვროდეს. ეს მათის ღიდეულების ბრძანებაც იყო, რომ ევროპიის ჯარის განწესება ჩვენის ქვეყნის კაცსაც მიეღო. მაგრამ ჩვენ სვიმონ რომანიჩისათვის არტილერიის რიგი არა გავგიკეთებინებია რა. ჩვენ მეზარბაზნე გვყავს, რომელმაც ზარბაზნის ჩამოსხმა კარგათ იცის და ბევრიც ჩამოგვისხმევინებია, რომ იმის ჩამოსხმული ზარბაზანი სამი ჩვენ აქ თან მოგვაქვს.

თქვენი ზარბაზნები, ხევე რომ ვნახე, ზედ ორილი წვრილი მარტირები ეკრა. ჩვენ ჩვენს მეზარბაზნეს იმის ჩამოსხმა [ექუთხარით და იმის ყალიბს ჩვენი მეზარბაზნე აკეთებდა და სვიმონ რომანიჩს იმის დახედვა [ექუთხარით; ხელის ყუმბარა ოსმალთაგან გაკეთებული ჩვენს ჯაბახანაში ბევრი იყო და ჩვენმა კაცებმაც იცოდნენ იმის ჩამოსხმა. ის ყუმბარა სვიმონ რომანიჩს უჩვენეთ, არ მოსწონებოდა. რამდენიმე საფანტის ზარბაზანი გვქონდა, იმათგან ამას წინათ ერთი სროლაში გაგვისქდა და რადგან ახლა მტერზე სამტეროთ წასვლას ვაპირებდით, გვეწადა ერთი იმევარი საფანტის ზარბაზანი ჩვენის მეზარბაზნისათვის ჩამოგვესხმევინებინა, ყალიბიც გავაკეთებინეთ, მაგრამ ამ ხელათ ამის გაკეთება არ მოგვესწრა. ჩვენ სვიმონ რომანიჩისათვის არა გავგიკეთებია რა და, ვგონებთ, თქვენი ბრწყინვალეობა ამაზე იმას არ გაუწყვებოდა, რადგან მათის ღიდეულების ნებაც ეს არის, რომ ამ მხრის ქრისტიანებმა ევროპიის ჯარის განწესება მიიღონ, ამისთვის თქვენ იმას არ გაუწყვებოდით, მაგრამ იმას მაინც ჩვენთვის არა გაუკეთებია რა.

რომელიც სამის წიგნის კოპიები გამოგვეზავნათ, მოგვივიდა. ბანის(?) წიგნში ოსმალთა ჯარისა და ფამასთან დადიანის წასვლა რომ მოუწერია, ჩვენ ეს არ გვჯერა. ეს არ ვიცო. ეს ტყუილი მოგონება ვისგან გამოსულა. თქვენი ბრწყინვალეობაც ამ წინა მღებარის საქმეებისაგან და ახალციხურის

ამბებისაგან გასინჯავს, რომ ფაშის მოსვლა ტყუილსა გავს. ამ მიზეზით, რომ, თუ იმათ აქეთ ძალი ჰქონდეს, ახლა ახალციხეს ექნებათ და არა ფოთს. როგორც ჩემი გონება შინჯავს, ისე მოგწერეთ.

თქვენს ბრწყინვალეობას ერთი ეს განეცხადოს: ყოვლადღ მოწყალის ჰელმწიფის სამსახურზე ჩვენ სამჯობინართა ვხედავთ, თქვენის უწინდელის მოსულის ჯარიდამ იყოს, თუ აწ მოსულის ჯარიდამ, ორასი კაცი იყოს თუ ნაკლები, ცხენოსანი იყოს ან ქვეითი, ჩვენს ქალაქში ტფილისის დავაყენოთ და უაძისობაც არა სჯობს. და უთუოდ იცოდეთ, ბევრის გზით სამჯობინარი არის.¹³

როგორც ვხედავთ, ერეკლე II ტოტლებენისადმი გაგზავნილ წერილშიც უარყოფს ქართულ, შეიარაღების გაუმჯობესებაში ჩოლოყავეის დახმარების ფაქტს. რეალურად ეხმარებოდა თუ არა წარმოშობით ქართველი თავადი ერეკლე II-ს საარტილერიო წარმოების განვითარებაში, რთული სათქმელია, თუმცა ფაქტია, რომ მეფე მაქსიმალურად ცდილობდა რუსეთის რეგულარული არმიის ნაწილების საქართველოში ყოფნით ესარგებლა და ქართული არტილერია მოეწყო ევროპულ ყაიდაზე. წერილებიდან ჩანს, რომ 1770 წლისათვის ქართლ-კახეთის სამეფო „ჯაბახანაში“ (არსენალში), ყოფილა ზარბაზნთა რამდენიმე სახეობა – სპარსული ყაიდის ყუმბარებისა და საფანტის მსროლელი ზარბაზნები, მსხვილკალიბრიანი და რუსული მოდელის მიბაძვით ჩამოსხმული მცირე კალიბრიანი მორტირები, ასევე ხელყუმბარები. ერეკლე II-ის მეორე წერილიდან ირკვევა, რომ სამეფო „ჯაბახანაში“ დიდი რაოდენობის ხელყუმბარები ინახებოდა და მისი დამზადება ქართველ ხელოსნებსაც სცოდნიათ, რაც ადასტურებს ამ სახის შეიარაღების ქართულ საბრძოლო პრაქტიკაში გავრცელების ფაქტს.

როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, საქართველოში საარტილერიო საქმის განვითარება მეტნაკლებად შესწავლილია ქართველი ისტორიკოსების მიერ და მასზე სიტყვას აღარ გავაგრძელებთ. ქართულ შეიარაღებაში ხელყუმბარების არსებობის ფაქტი კი ერთგვარ სიახლეს წარმოადგენს, რის გამოც საგანგებოდ შევჩერდებით ამ საკითხზე.

ზოგადი სურათის წარმოდგენისათვის, უპირველეს ყოვლისა, მოკლედ მიმოვიხილავთ შეიარაღების ამ სახეობის განვითარების ისტორიას – ევროპის სახელმწიფოთა არმიებში ხელყუმბარები XVII საუკუნიდან ჩნდება. ჯა-

¹³ ვ. მაჭარაძე. მასალები XVIII საუკუნის მეორე ნახევრის რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობის ისტორიისათვის. ნაწ. III. ნაკვ. I, გვ. 540-541.

რისკაცებს, რომლებიც ხელყუმბარებს ისროდნენ გრენადერები ეწოდებოდათ. სახელწოდება „გრენადერი“ წარმოშობილია ფრანგული სიტყვა „grenade“-დან, ანუ ყუმბარისაგან. ყველაზე ადრე გრენადერები საფრანგეთში, ლუი XIV-ის მეფობისას გამოჩნდნენ. თავდაპირველად ყველა ასეულში 4 გრენადერი იმყოფებოდა, მოგვიანებით კი დაფუძნდა გრენადერთა ცალკეული ასეულები. თითოეულ ჯარისკაცს, გარდა ჩვეულებრივი ქვეითი ჯარისკაცის შეიარაღებისა, 3-4 ხელყუმბარას აძლევდნენ. ხელყუმბარებს სპეციალური ჩანთებით ატარებდნენ. ლუი XIV ძალისხმევითვე 1676 წელს ჩამოყალიბდა გრანადერთა ცხენოსანი, იგივე სამეფო შენაერთები. მას აკომპლექტებდნენ ყველაზე უნარიანი და ძლიერი ჯარისკაცებით. რუსეთში გრენადერები გამოჩნდნენ პეტრე I-ის დროიდან. გრენადერთა პირველი პოლკი შეიქმნა 1703 წელს. 1775 წელს კი გრენადერთა პოლკს ეწოდა „მისი უმაღლესობის გრენადერების ლეიბ-გვარდია“.¹⁴

არსებულ წყაროებზე დაყრდნობით დადასტურებულად შეგვიძლია აღვნიშნოთ, რომ ევროპის სახელმწიფოთა არმიებში დამკვიდრებულ პრაქტიკისგან განსხვავებით, ქართული ჯარის სახეობებში ხელყუმბარების მსროლელი რაიმი სპეციალური შენაერთი არ შექმნილა, თუმცა, როგორც ვნახეთ, ხელყუმბარების გამოყენება და დამზადება ქართველებსაც სცოდნიათ. ქართლ-კახეთის სამეფოში შეიარაღების ეს სახეობა თურქული ანალოგიის მსგავსი ყოფილა.

ცნობილია, რომ ერეკლე II რუსული სამხედრო ნაწილების საქართველოში ყოფნისა და მათი შეიარაღების გაცნობის შემდეგ XVIII საუკუნის 70-იან წლებში ძალიან ცდილობდა ქართული არმიის შეიარაღების გაუმჯობესებას. ამ მხრივ მან მნიშვნელოვან წარმატებასაც მიაღწია: საარტილერიო წიგნის ყდაზე გაკეთებული მინაწერით ირკვევა, რომ ვინმე გიორგი თარხანს ზარბაზნები „რუსულს დასტურზე“ დაუმზადებია.¹⁵ მოგვიანებით კი ქიზიყის მოურავის შვილს, პაატა ანდრონიკაშვილს, კიდევ უფრო გაუმჯობესებია ტექნოლოგია და მისი ძალისხმევით ზარბაზნები „ევროპული კალიბრის მიხედვით“

¹⁴ С. Охлябинин. 300 лет русской военной истории с XVII века до 1917 года. Иллюстрированный военно-исторический словарь Российской империи. Москва. 2008, გვ. 46-47.

¹⁵ ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი. S-167.

საარტილერიო წიგნი 1725 წელს ვახტანგ VI-ის ბრძანებით თარგმნა მიხაილ ელიევიჩმა. ხელნაწერთა ეროვნულ ცენტრში ასევე დაცულია, XVIII საუკუნეში ნათარგმნი სხვა საარტილერიო წიგნები: H-1069 (1722 წელს ფრანგულიდან ქართულად მეფის ძე ალექსანდრე ბატონიშვილის ნათარგმნი), H-2165, S-4810 და S-4815.

ჩამოუსხამთ. გაუმჯობესებულა თოფის წამლის წარმოებაც.¹⁶ ზარბაზნებისა და თოფისწამლის წარმოებაში განხორციელებული ცვლილებების მსგავსად, გადაიდგა თუ არა რაიმე ნაბიჯები ხელყუმბარების წარმოების გაუმჯობესების მიზნით, ამის შესახებ პირდაპირი ინფორმაცია არ მოგვეპოვება. მაგრამ საინტერესოა ის ფაქტი, რომ ხელნაწერთა ეროვნულ ცენტრში დაცულ იმავე საარტილერიო წიგნებში, რომლითაც „ვერობული კალიბრის“ ზარბაზნების ჩამოსხმის დროს ხელმძღვანელობდნენ ქართველი არტილერისტები, ხელყუმბარების დამზადების ტექნოლოგიაზეც არის მსჯელობა. მასში აღნიშნულია:

„...მოთხრობა ქელით საგლები გარნატისათვის:

ეს ხელით საგლები გარნატი არის ამისი დიამეტრის განი ან ორის გირვანქისა და ან სამისა, ოთხისა გირვანქისა, უფროსი კი აღარ იქნება. ოთხი გირვანქისაც არ არის, რომ მძიმე არ იყოს და ეს გარნატი უნდა აძოავსო კაის მართლის თოფის წამლით და ამისი ცინდრი უნდა გააკეთებინო კაის მართლის მაგარის კმელის ხისაგან. გატენე ამას ქვემო წერილის სოსტავით ეს ცინდრი. მერმე ის ცინდრი უნდა იყოს მის ზედას თავს გარეთ ორის ცოლის სიგრძე წერილი, ცოტა ირიბად გაჭრილი უნდა იყოს იმ გარნატში. მერმე ის ცინდრი მაგრა ჩარჭმულ უნდა იყოს. მერმე იმაზედ ცოტა კანაფის ჯენჯი უნდა შემახვიო და კარგად ზევიდამ გარნატზედ დააწებო. მერმე იმ ცინდრის ზევით თავზედ ცოტა მოუწხრიკე ის სოსტავი და იმაზედ ცოტა წმინდა წამალი დააყარე და ზედ იმ გარეშემო კიდებთან ცოტა ტრეპენტინი მოსცხე და იმაზედ ცოტა წერილი დაკლეჩილი ბანბა დაადევ და მაზედ კიდევ ცოტა წმინდა წამალი მოაყარე და იმაზედ ქალაღლი დააწებე და მასუკან იმ გარნატს სრულ გარეშემო წითელი კიტი შესცხვე და გააშრევ, როსცა ცეცხლის მოკიდება გინდოდეს, ის თეთრი ქალაღლი რომ აკრავს უნდა ავლიჯო და მზა იქნება სატყორცნად.

სოსტავი ქელით სასროლი გარნატისა:

24 ლუტი წმინდა წამალი, 10 1/2 ლუტი გვარჯილა, 3 (6) ლუტი გოგირდი, 3/4 ლუტი ნახშირი. ეს სოსტავი ერთმანეთში კარგად აურიე და ცოტა წყალი ზედ დააპკვირე და მერმე ის ცინდერი მაგრა გასტენე“.¹⁷

¹⁶ ვრცლად იხ.: ა. თაბუაშვილი. ერეკლე მეორის ეკონომიკური კონცეფციები და რეფორმები ქვეყნის მმართველობის მოდერნიზაციისათვის, გვ. 146-155; აკ. კლიმიაშვილი. საარტილერიო მშენებლობა საქართველოში XVIII საუკუნის II ნახევარში. ხელნაწერთა ინსტიტუტის მოამბე. IV, გვ. 263-274.

¹⁷ ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი S-167, 269v, 273r, 275r.

თუ გავითვალისწინებთ იმ ფაქტს, რომ აღნიშნულ საარტილერიო წიგნებზე დაყრდნობით ერეკლე II-ის არტილერიისტები „ევროპული კალიბრის“ ზარბაზნებს ასხამდნენ, ლოგიკურია, ვივარაუდოდ, რომ, იმავე ინსტრუქციის მიხედვით, ხელყუმბარებსაც ახალი ტექნოლოგიით დაამზადებდნენ.

სამწუხაროდ, წყაროებში აღნიშნულ საკითხის შესახებ სხვა ინფორმაცია არ მოიპოვება. არ ვიცით საომარ პრაქტიკაში შეიარაღების ეს სახეობა რა ინტენსივობით გამოიყენებოდა. ბუნებრივია, რიგითი მოლაშქრეები ხელყუმბარებით არ იქნებოდნენ შეიარაღებულნი. სავარაუდოდ, ბრძოლის დროს ხელყუმბარებს ჯარის ისეთი სახეობები გამოიყენებდნენ, რომლებიც მუდმივ ჯარს წარმოადგენდნენ და სამხედრო მომზადებასაც ხშირად გადიოდნენ. ერეკლე II-ის შექმნილი ჯარის სახეობებიდან ასეთი ფუნქცია საარტილერიო შენაერთს და მეფის მცველთა რაზმს (ქეშიკებს) გააჩნდა.¹⁸ ლოგიკურია ვიფიქროთ, რომ სწორედ ჯარის ამ სახეობებში უნდა იგულისხმებოდნენ „ქართველი გრენადერები“.

როგორც ვხედავთ, XVIII საუკუნის II ნახევრისათვის საქართველოშიც დამკვიდრებულია ცეცხლსასროლი იარაღის სხვადასხვა სახეობა, მათ შორის, ხელყუმბარებიც.

დასასრულს, გვინდა ყურადღება გავამახვილოთ ნ. ბერძენიშვილის მიერ გამოქვეყნებულ ეკონომიკური ხასიათის ერთ დოკუმენტზე, რომელიც თარიღდება 1809 წლით. როგორც მისი შემდგენელი მანუშარ თუმანიშვილი აღნიშნავს, იგი წარმოადგენს დავით გარეჯის უდაბნოს გალაგნის მშენებლობის დანახარჯის ნუსხას. მანუშარ თუმანიშვილმა დავით გარეჯის მონასტრის განახლება-რესტავრაციისათვის იოანე ბატონიშვილის დაფინანსებით დაიწყო სამუშაოები, რომლის ხარჯთაღრიცხვის დეტალური ცნობები დღემდე შემორჩა. ვრცელ დოკუმენტის ჩვენთვის საინტერესო ნაწილში აღნიშნულია:

„...ცშნ (სამი მინალოთუნი შაურ ნაკლებ) ქ. ბ: ლიტრა რუსული რკინა, ფასი :ც: (ორი მინალოთუნი); ამით გაკეთდა წერაქვი :გ:, ნაღმის ჩიბუხი :ა: და სოლი :ა.: ამების გასაკეთებლათ მიეცა :შნ: (მინალოთუნი შაურ ნაკლებ), იქნება...“

¹⁸ საარტილერიო შენაერთი, სარდალ იოანე ორბელიანის ცნობით, 400 ჯარისკაცისაგან შედგებოდა, ხოლო მეფის მცველთა რაზმი იყო რამდენიმე ასეული „ქეშიკად მეფისა, ანუ ღვარდიად მეფისა... ადრიდგანვე დაწესებულნი თუშნი, ხევსურნი და ფშაენი“. იხ.: ა. თაბუაშვილი. ერეკლე მეორის ეკონომიკური კონცეფციები და რეფორმები ქვეყნის მმართველობის მოდერნიზაციისათვის, გვ. 152-158.

ყ (ოთხი აბაზი) ქ. ჯ: ლიტრა მარილი.

უ (ორი აბაზი) ქ. ა: ცხვარი. უნ (ცხრა შაური) ქ. :0: ჩარეჭი ფო-
ლადი.

ხ. (ექვსი მინალოთუნი) ქ. ლე: კოდი კირი, სავარეჯოს ნასყიდი...

ჭ (შვიდი მინალოთუნი) ქ. :ი: ლიტრა რუსული რკინა, ა: ჯ: (თოთხმე-
ტი შაური)¹⁹; ამისი გაკეთებულა ბარი :ბ:, წერაქვი ჯ:, ურო ა:, სოლი ჯ:
ნაღმის ჩიბუხი ა:, ნაღმის კოვზი ა:, წალდი :ბ:, ქაფჩა :ა:...²⁰

ნ. ბერძენიშვილს იმავე გამოცემის ბოლოს დართულ ლექსიკონში ნაღ-
მი განმარტებული აქვს, როგორც „კლდეთა და შენობათა ქვეშე შეთხრილი,
თოფის წამლის შესაყრელი დასანგრევად“. ხოლო ნაღმის კოვზისა და ნაღ-
მის ჩიბუხის შესახებ მითითებულია „ხელსაწყო ნაღმის კვრისათვის“.²¹

როგორც ვხედავთ, სამშენებლო პრაქტიკაში გავრცელებული ყოფილა
ნაღმის გამოყენება, რაც ბუნებრივად გვაფიქრებინებს მის სამხედრო მოქმედე-
ბებში გამოყენების ფაქტზე. მართალია დოკუმენტი XIX საუკუნის დასაწყი-
სით თარიღდება, მაგრამ ნაღმის დამამზადებელი ხელოსნების არსებობა ადას-
ტურებს მის უფრო ადრე გავრცელების ფაქტს.

¹⁹ ანუ ერთი ლიტრის ფასია თოთხმეტი შაური.

²⁰ მასალები საქართველოს ეკონომიკური ისტორიისათვის. წ. I. (ხელფა-
სი, ქირა, ფასები). მასალები შეარჩია და გამოსცა ნ. ბერძენიშვილმა. თბ.
1938, გვ. 280, 282.

²¹ მასალები საქართველოს ეკონომიკური ისტორიისათვის. წ. I. (ხელფა-
სი, ქირა, ფასები). მასალები შეარჩია და გამოსცა ნ. ბერძენიშვილმა, გვ. 377.
მამისა ბერძენიშვილის მიერ შედგენილ იმავე გამოცემის დანართში ნაღ-
მის კოვზი განმარტებულია, როგორც „ხელსაწყო ნაღმის კვრისათვის“, ხოლო ნაღმის ჩიბუხი – „ნაღმის ასაფეთქებელი მოწყობილობა“. იხ.: მა-
სალები საქართველოს ეკონომიკური ისტორიისათვის. დანართი. I, II, III
წიგნების ლექსიკონი და საძიებლები. შეადგინა მამისა ბერძენიშვილმა.
თბ. 1957, გვ. 29.

Apolon Tabuashvili

**MATERIAL FOR THE GEORGIAN MILITARY HISTORY OF LATE
FEUDAL PERIOD**

Summary

The article discusses the issues of firearm used in Late Feudal Georgia. Special attention is paid to the letters of king Erekle II to prince Muraviov and general Tottleben, where the interesting accounts are preserved about this issue. From these accounts, it is clarified that by 1770, the “jabakhana” or the arsenal of Kartl-Kakheti Kingdom, alongside with the other armaments, contained numerous grenades similar to the Turkish fabric, which were made by the Georgian craftsmen. The manual for the preparation of grenades is included in Artillery Book, which was used by the Georgian artillerists for casting the cannons. This book is preserved in the National Center of Manuscripts (Tbilisi, Georgia). This circumstance testifies the fact that those kind of weapons were spread in Georgian military practice in the 18th century